

ORTADOĞU ÜLKELERİNDE ASKERİ HARCAMALAR İLE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ: BOOTSTRAP PANEL GRANGER NEDENSELLİK ANALİZİ¹

THE RELATIONSHIP BETWEEN MILITARY EXPENDITURES AND ECONOMIC GROWTH IN THE MIDDLE EASTERN COUNTRIES: PANEL GRANGER CAUSALITY ANALYSIS

Barış YILDIZ*

Gizem AKBULUT YILDIZ**

ÖZ

Çalışmanın amacı, 1990-2015 döneminde beş Orta Doğu ülkesine (İran, İsrail, Suudi Arabistan, Umman ve Türkiye) ilişkin askeri harcamalar ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmaya yöneliktir. Bu amaçla çalışmada, Panel Bootstrap Nedensellik Analizi yapılarak askeri harcamalar ile ekonomik büyüme arasında bir ilişkinin olup olmadığı test edilmiştir. Değişkenler arasındaki ilişki Konya (2006) tarafından geliştirilen panel nedensellik analizi ile incelenmiştir. Analiz sonucuna göre ülke bazında sadece İran için çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Panel genelinde ise ekonomik büyümeden askeri harcamalara tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu bulgusu elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Askeri Harcamalar, Ekonomik Büyüme, Panel Bootstrap Nedensellik, Orta Doğu Ülkeleri.

ABSTRACT

The present article aims to examine the causal relationship between military expenditures and economic growth in five Middle Eastern countries (Iran, Saudi Arabia, Israel, Oman and Turkey) in the period from 1990 to 2015. For this purpose, Panel Bootstrap Causality Analysis was conducted to test whether there is a relationship between military expenditures and economic growth. The relationship between the variables was examined by panel causality analysis developed by Konya (2006). In the analysis, a two-way causality relation was determined only for Iran on a country basis. The finding throughout the panel is that there is a one-way causality relationship from economic growth to military expenditures.

Keywords: Military Expenditures, Economic Growth, Panel Bootstrap Causality, Middle Eastern Countries.

¹ Bu çalışma, 10-14 Mayıs 2017 tarihinde Antalya'da düzenlenen 32. Uluslararası Maliye Sempozyumunda genişletilmiş özet olarak sunulan ve basılan bildirinin yeniden gözden geçirilip tamamlanmış halidir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü, barisyildiz@gumushane.edu.tr, Orcid: 0000-0001-6186-4038.

** Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, gizemakbulut@gumushane.edu.tr Orcid: 0000-0001-7492-2428.

GİRİŞ

Savunma harcamaları, küresel kaynaklar arasında önemli bir paya sahiptir. Ancak büyük bir öneme sahip olmasına rağmen savunma harcamalarının iktisadi etkisi, daha çok son yıllarda iktisat teorisinde analizlerin konusu olmuştur. Ayrıca savunma harcamalarında politik, stratejik, fiziksel, kültürel ve hatta ahlaki etkilerin de olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, savunma harcamalarının teorik analizini yapmak oldukça zorlaşmaktadır (Dunne ve Nikolaidou, 2012: 542-543).

Savunma harcamaları, ekonominin ve milli güvenliğin gücünü sağlamak amacıyla hükümetlerin mali stratejilerinin bir parçası olarak kabul edilmektedir. Bu harcamalar, hane halkı gelirlerinin yeniden dağıtımı yoluyla gelir elde eden ulusal finans kaynaklarından sağlanmaktadır. Bu nedenle savunma harcamalarına ayrılacak olan pay, ülkelerin ulusal finans koşulları ile sınırlı kalmaktadır (Wang vd., 2012: 2104).

Büyüme teorisinde, savunma harcamalarının rolü konusunda Keynesyen bakış açısına göre talep yanlı ve Neoklasik bakış açısına göre ise arz yanlı olmak üzere iki temel farklı görüş bulunmaktadır. Bu iki görüşün ortak noktası, savunma harcamalarının ekonomide dışsallıklar yarattığıdır. Ancak talep yanlı görüş savunma harcamalarının pozitif dışsallık yarattığını öne sürerken arz yanlı görüş, negatif dışsallık yarattığını öne sürmektedir (Gerace, 2002: 2). Talep yanlı görüşe göre askeri harcamalarda meydana gelecek dışsal bir artış; talebi arttıracak ve talepteki artış da işsizliğin azalmasına ve ekonomide çıktının artmasına katkı sağlayacaktır. Görüldüğü gibi Keynesyen bakış açısı, askeri gelirlerin çarpan etkisiyle milli geliri artıran rolünü vurgulamaktadır. Arz yanlı görüşe göre ise askeri alanda kullanılan kaynakların sivil hayatta kullanılmayacağı ancak dışsallık yaratmasının muhtemel olacağı ifade edilmektedir. Söz konusu dışsallık, askeri harcamalardaki artışın özel yatırımları dışlaması yoluyla kamu harcamalarında bir artışa sebep olması ile açıklanmaktadır (Dunne vd., 2005: 450-451; Ajmair vd., 2018: 41). Yani askeri harcamalar, hükümet tarafından altyapıya daha az harcama yapılması demek olduğu için ekonomik büyümeyi engelleyebilmektedir. Ayrıca, askeri harcamaların iç ve dış borçlanma yoluyla finanse edilmesi ihtimali de vardır ki bu da ekonomi üzerinde olumsuz etkiler yaratabilecektir (Sheikh vd., 2017: 492).

İktisadi faaliyetlerde kısa dönemli dalgalanmaları giderebilmek amacıyla devletlerin müdahale edip etmeyeceği konusu pek çok iktisatçı tarafından yoğun

bir şekilde tartışılmaktadır. Neoklasik iktisatçılar herhangi bir müdahaleye karşı çıkarken, Keynesyen okul durgunluk dönemlerinde iktisadi faaliyetlerin artırılması için maliye politikalarının kullanılması gerektiğini savunmuştur. Neoklasik iktisatçılar emek piyasasındaki düzenlemeler yoluyla ekonominin uzun dönemde dengeye geleceğini savunurken, Keynesyenler, ekonomide kendi kendini düzenleyen mekanizmaların, esas olarak emek piyasasındaki katılıklar nedeniyle ekonomiyi dengeye geri getiremeyeceğini öne sürmektedirler. Dolayısıyla Keynesyenler uzun süreli durgunluklara maruz kalmamak için genişletici maliye politikalarını önermektedirler (Abu-Bader ve Abu-Qarn, 2003: 571).

Kamusal harcamalar ve vergiler maliye politikası araçlarıdır. Kamusal harcamalar içerisinde yer alan tam kamusal mal ve hizmetler toplam harcamaların önemli bir kısmını teşkil etmektedirler. Tam kamusal mal olma özelliği bulunan savunma harcamalarının finansmanının hemen hemen bütün ülkelerde merkezi devlet bütçesi içerisinde yer aldığı görülmektedir. Ülkelerin savunma hizmetleri miktarına siyasal karar mekanizmaları karar verdiğinden, serbest piyasa ekonomisinin savunma hizmetlerinin üretim düzeyi ve finansman miktarına etkisi de çok düşük olmaktadır. Ayrıca birçok ülke, bir noktada, bütçe dışı finansman yoluyla da silahlı kuvvetlerini finanse edebilmekte, bütçe dışından askeri harcamalar yapabilmekte ve düzenli devlet bütçesinin dışından savunma işlevleri için fon tahsis edebilmektedir.

Askeri projelerin devamlılığı önemli sayıda sabit bir gelir kaynağı gerektirdiği için, bu araçlar esasen finansman istikrarsızlığı ile başa çıkmak için kullanılmaktadır. Örneğin Güney Amerika'da, siyasi istikrarsızlık ve istikrarsız ekonomik büyüme dönemleri sık görüldüğü için askeri kaynakların istikrarlı seyri bozulmaktadır. Bu politik ve ekonomik konjonktürel dalgalanmaların yarattığı tutarsızlıklar bütçe dışı uygulamaları, askeri harcamaların merkezi bütçeye bağımlı kalmasını önlemek için çekici kılmaktadır. Burada maden sektörü, emtia ticareti veya askeri ticari faaliyetler fon gelirlerinin en önemli kaynakları olabilmektedir. Güney Amerika'da bu tür mekanizmaların oluşturulması oldukça yaygın bir uygulamadır. Bir Güney Amerika ülkesi olan Ekvator'da ordu, 1970'lerden beri petrol endüstrisindeki şirketlere sahiptir. Bu şirketlerin kârlarının çoğu, çok sınırlı şeffaflığa veya yasal incelemeye tabi olarak askeri bütçe için kullanılmaktadır. Dikkate değer bir diğer örnek, Şili'nin Bakır Yasası'dır. Bu Kanun'a göre bakır ihracatından %10'luk bir pay silah alımlarına ve bakımına tahsis edilmektedir. Benzer şekilde, Peru Ulusal Polis ve Silahlı Kuvvetleri Fonu,

doğal gaz gelirleri ile finanse edilmektedir. Venezuela'da Ulusal Kalkınma Fonu Venezuela'nın askeri projelerinin büyük bir bölümünü finanse etmektedir (Tian ve Silva, 2017).

Birleşmiş Milletlerin çalışma sistemi içerisinde askeri harcamalar, bir devletin askeri güçlerinin kullanımları ve işlevleri konusunda harcadığı tüm mali kaynaklara atıfta bulunularak tanımlanmaktadır (UNARM, 2018). Bir devletin içteki ve dıştaki tüm tehditlere karşı yaptığı savunma harcamaları olan askeri harcamaların -farklı yaklaşımlar ve argümanlar olmasına rağmen- ekonomik büyümeyi etkileyebileceği iki önemli mekanizmaya sahip olduğu kabul edilmektedir: i) Askeri sektör, çeşitli nedenlerle, ekonominin geri kalanı için olumlu ya da olumsuz dışsallık yaratabilir ii) iki sektör arasında önemli faktör verimliliği farkları olabilir (Biswas ve Ram: 1986:367). Bu görüşü geliştiren Antonakis (1997)'e göre ise savunma harcamalarının ekonomik büyümeyi etkileyebileceği üç yol bulunmaktadır. Bunlar; i) savunma harcamalarından kaynaklanan tüm doğrudan ve dolaylı ikincil etkiler, ii) kaynakların yeniden tahsis edilmesi, iii) yeni kaynakların yaratılmasıdır.

Bu bağlamda, çalışmanın amacı 1990-2015 döneminde beş Ortadoğu ülkesinin (İran, Suudi Arabistan, İsrail, Umman ve Türkiye) askeri harcamaları ile ekonomik büyümesi arasındaki ilişkiyi araştırmaya yöneliktir. Bu doğrultudan hareketle, ilk aşamada konuya ilişkin literatür araştırması yapılmıştır. Ardından çalışmanın ampirik aşamasında öncelikle değişkenlerin yatay kesit bağımlılığı ve homojenlik testleri yapılmıştır. Buradan elde edilen sonuçlara göre Konya (2006) tarafından geliştirilen Bootstrap panel nedensellik testi ile değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi analiz edilmiştir. Son aşamada ise elde edilen bulgular yorumlanmıştır.

1. ORTA DOĞU ÜLKELERİNDE ASKERİ HARCAMALAR

Dünyanın ve coğrafi bölgelerin ve 1990-2014 döneminde yaptığı askeri harcamalara ilişkin bilgiler Tablo 1'de yer almaktadır. Amerika, Avrupa ve dünya genelinde 1990 yılına kıyasla 2000 yılında askeri harcamalarda azalma olduğu görülmektedir. Ancak 2000 yılından itibaren bölge bazında ve dünya genelinde önemli bir artış olduğu görülmektedir. 2014 yılına bakıldığında, dünya genelinde 1.7 trilyon dolarlık askeri harcama yapılmıştır. İlgili tabloda görüldüğü üzere, 2014 yılında Afrika'da 41.3 milyar dolar, Amerika'da 706.1 milyar dolar, Asya ve Okyanusya'da 427.3 milyar dolar ve Avrupa'da 390.4 milyar dolar savunma harcaması yapılmıştır.

Orta Doğu'da "Yeni" bir bölgesel dönem, 1973 Arap-İsrail Savaşı ve Arap petrol ambargosu gibi askeri ve politik olaylarla başlamıştır. Bu süreç boyunca Orta Doğu'da ekonomik çıktı, ihracat, silah transferleri, askeri harcamalar ve dış yardımlarda eşi görülmemiş bir artış yaşanmıştır. Ancak bu, çok az üçüncü dünya ülkesinin deneyimleyebileceği bir ekonomik büyümeyle sonuçlanmıştır. Petrol gelirlerindeki hızlı artışların faydaları, sadece petrol ihraç eden ülkelerle sınırlı kalmamıştır. Bu faydalardan finansal yardım, artan ticaret ve vasıflı-vasıfsız işçiler için iş sağlama yoluyla komşu ülkeler de yararlanmıştır. Orta Doğu'daki hızlı ekonomik büyüme artışı ile eş zamanlı olarak bölgesel askeri harcamalarda da bir hızlanma meydana gelmiştir (Lebovic ve Ishaq, 1987: 106-107). Tablo 1'e göre 1990 yılı devamında da dünya genelindeki askeri harcamalar içerisinde Ortadoğu ülkelerinin paylarının artış eğiliminin devam ettiği ve 2000 yılından 2014 yılına kadar yaklaşık iki kat artarak 180.7 milyar dolara ulaştığı görülmektedir.

Tablo 1. Coğrafik Bölgelerde ve Dünyada Askeri Harcamalar ve Payları

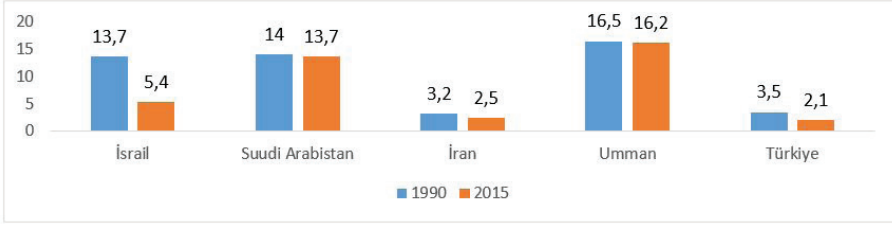
Bölgeler	1990	Pay (%)	2000	Pay (%)	2014	Pay (%)
Afrika	15.5	1.03	17.2	1.51	41.3	2.36
Kuzey Afrika	3.5	0.23	4.9	0.42	18.0	1.03
Sahra Altı Afrika	12.0	0.79	12.3	1.08	23.3	1.33
Amerika	610.7	40.63	475.7	42.03	706.1	40.44
Orta Amerika ve Karayipler	4.1	0.27	5.4	0.48	10.2	0.58
Kuzey Amerika	574.0	38.18	429.4	37.94	627.8	35.95
Güney Amerika	32.6	2.17	40.9	3.61	68.1	3.90
Asya ve Okyanusya	152.3	10.13	198.3	17.52	427.3	24.47
Merkez ve Güney Asya	24.8	1.64	36.1	3.19	67.2	3.84
Doğu Asya	93.1	6.19	122.2	10.79	293.1	16.79
Güney-Doğu Asya	17.5	1.16	20.9	1.85	38.7	2.21
Okyanusya	16.9	1.12	19.1	1.68	28.2	1.61
Avrupa	628.8	41.83	342.0	30.22	390.4	22.36
Merkez Avrupa	28.1	1.87	19.8	1.75	22.3	1.27
Doğu Avrupa	269.5	17.93	31.4	2.77	94.1	5.38
Batı Avrupa	331.1	22.02	290.7	25.68	274.1	15.69
Orta Doğu	95.7	6.36	98.4	8.69	180.7	10.35
Dünya	1503.0	100	1131.6	100	1745.8	100

Not: Tabloda yer alan veriler, 2014 yılı sabit fiyatlarıyla milyar \$ cinsinden verilmiştir. Pay sütununda yer alan yüzdelik değerler yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Kaynak: SIPRI Milex Data 1988-2014.

Grafik 1’de çalışmada ele alınan beş Orta Doğu ülkesinin askeri harcamalarının GSYH içerisindeki payına ilişkin veriler yer almaktadır. Yıllar itibariyle tüm ülkelerde askeri harcamaların payında bir azalma olduğu görülmektedir. Ancak en yüksek oranda azalma İsrail’de olmuştur. Bu oran İran ve Türkiye’de diğer ülkelere kıyasla oldukça düşük seviyededir.

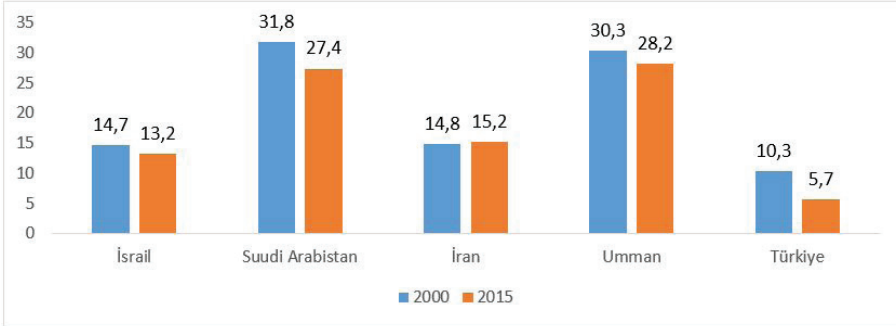
Grafik 1. Askeri Harcamalar (%GSYH)

Kaynak: SIPRI Milex Data 1988-2014.

Askeri harcamaların kamu harcamaları içerisindeki payı en yüksek olan ülkelerin başında Suudi Arabistan ve Umman gelmektedir. En düşük paya sahip olan ülke ise Türkiye’dir. Genel olarak ülkelerde askeri harcamaların kamu harcamaları içerisindeki payında azalma meydana gelirken sadece İran’da bir artış ortaya çıkmıştır (Grafik 2).

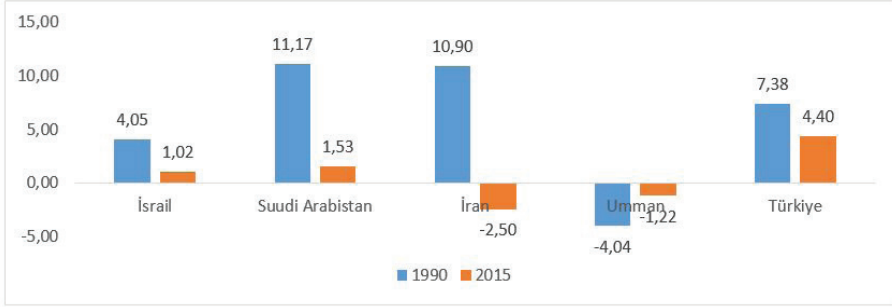
Grafik 2. Askeri Harcamalar (%Kamu Harcamaları)

Kaynak: SIPRI Milex Data 1988-2014.

Ülkelerin kişi başı GSYH artış verilerine ilişkin bilgiler Grafik 3’te görülmektedir. Suudi Arabistan 1990 yılından 2015 yılına kadar büyüme hızında önemli ölçüde bir düşüş yaşamıştır. Bununla birlikte 2015 yılında İran ve Umman’ın büyüme hızlarında yüksek oranda düşüş yaşadıkları görülmektedir. Büyüme hızında en az düşüşü yaşayan ülke ise Türkiye’dir.

Grafik 3. Kişi Başı GSYH (%)

Kaynak: World Bank, World Development Indicators, 2017.

2. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Literatürde askeri harcamalar ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye dair hem teorik hem de ampirik pek çok çalışma bulunmaktadır. Araştırmacılar ve politika yapımcılar için popüler bir varsayım, askeri harcamaların ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin negatif olmasıdır. Ancak askeri harcamalar-büyüme ilişkisine dair ampirik kanıtlar kesinlikle belirsizdir (Castillo vd., 2001: 5).

Askeri harcamalar ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen öncü nitelikteki çalışma 1973 ve 1978 yıllarında Emile Benoit tarafından yapılmıştır. Benoit (1978)'e göre iktisatçılar genellikle askeri harcamaların yatırım için gerekli olan kaynakları azalttığını ve dolayısıyla ülkelerin ekonomik büyüme hızlarını yavaşlattığını öne sürmektedir. Ancak Benoit'in 1978 yılında yaptığı çalışmasında 1950-1965 dönemini kapsayan kırk dört az gelişmiş ülke incelenmiş ve bu görüşün gelişmiş ülkeler için geçerli olduğu, az gelişmiş ülkeler için ise geçerli olmadığı görülmüştür.

Ancak Lim (1983) çalışmasında Benoit (1978) çalışmasının çok net sonuçlar vermediğini öne sürerek elli dört az gelişmiş ülkeye yönelik savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi yeniden test etmiştir. En Küçük Kareler (EKK) analizi sonucuna göre savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında ters yönlü bir ilişki bulunmuştur. Bu iki öncü çalışma konuya farklı bir bakış açısı kazandırdığı için; aradaki ilişkiyi tespit etmek amacıyla literatürde pek çok ampirik çalışma yapılmıştır.

Frederiksen ve Looney (1982) 1970-1978 dönemine ilişkin doksan gelişmekte olan ülke için savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki

ilişkiyi incelemişlerdir. Örneklemedeki ülkeler sahip oldukları kaynak kısıtlamalarına göre sınıflandırılmıştır. Kaynak kısıtlamaları bulunan fakir ülkelerde savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde negatif, kaynak kısıtlaması bulunmayan zengin ülkelerde ise pozitif etkisi olduğuna yönelik iki hipotez öne sürülmüştür. EKK yöntemi ile yapılan analize göre hipotezleri destekleyen bulgular elde edilmiştir. Kaynak kısıtlamaları bulunmayan zengin ülkeler için savunma harcamaları ekonomik büyümeyi istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif etkilerken, görece olarak fakir olan ülkeler için katsayı negatif olmasına rağmen istatistiksel olarak anlamlı değildir. Fakir ülkeler için anlamlı bir ilişkinin bulunmamasının ele alınan dönemle ilgili olabileceği belirtilmiştir.

Deger (1986) tarafından yapılan çalışmada Benoit hipotezi yeniden değerlendirilmiş ve sonuçları kritik edilmiştir. 1965-1973 dönemini kapsayan çalışmada elli az gelişmiş ülkenin savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenmiştir. Üç aşamalı EKK analizi sonucuna göre Benoit hipotezini destekler nitelikte, savunma harcamalarının ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği tespit edilmiştir.

Dakurah ve diğerleri (2001) tarafından yapılan çalışmada 1975-1995 döneminde atmış iki gelişmekte olan ülke için savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi araştırılmıştır. Granger Nedensellik Analizi sonucuna göre on üç ülke için askeri harcamalardan ekonomik büyümeye, on ülke için ekonomik büyümeden askeri harcamalara doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Abu-Bader ve Abu-Qarn (2003)'ün çalışması Mısır (1975-1998), İsrail (1967-1998) ve Suriye (1973-1998) olmak üzere üç Orta Doğu ülkesini kapsamaktadır. Savunma harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi araştırılmıştır. Granger Nedensellik Analizi sonucuna göre askeri harcamalardan ekonomik büyümeye tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Kollias ve diğerlerinin (2004) 1960-2000 dönemini kapsayan çalışmalarında AB-15 ülkelerine ilişkin savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki eşbütünleşme ve nedensellik testleri ile araştırılmıştır. Çalışmanın sonucuna göre on beş AB ülkesinden sadece sekiz ülke için ekonomik büyümeden savunma harcamalarına nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Benoit (1978) hipotezini test etmek amacıyla Lai ve diğerleri (2002) tarafından yapılan çalışmada, savunma harcamaları ile ekonomik büyüme

arasında pozitif bir ilişki olduğu görülmüştür. Aynı şekilde Yıldırım ve diğerleri (2005) çalışmasında da savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenmiştir. 1989-1999 dönemini kapsayan çalışmada Orta Doğu ülkeleri ve Türkiye'ye ilişkin savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki Sabit Etkiler Modeli ve Dinamik Panel İçin Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM) kullanılarak tahmin edilmiştir. Analiz sonucuna göre, Benoit (1978) hipotezini destekler nitelikte Orta Doğu ülkeleri ve Türkiye'de savunma harcamalarının ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği tespit edilmiştir.

Kalyoncu ve Yücel (2006) çalışmasının amacı 1956-2003 döneminde Türkiye ve Yunanistan için savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmaya yöneliktir. Çalışmanın ampirik analizinde Engle-Granger Eşbütünleşme Yöntemi ve Granger Nedensellik Analizi testleri yapılmıştır. Analiz sonucuna göre her iki ülke için değişkenler arasında eşbütünleşik ilişki olduğu tespit edilmiştir. Ekonomik büyümeden savunma harcamalarına tek yönlü nedensellik ilişkisi sadece Türkiye için bulunmuştur.

Abu-Qarn (2010), İsrail ve Arap anlaşmazlığına yönelik yaptığı çalışmasında beş Orta Doğu ülkesi için 1960-2004 döneminde savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Çalışmanın sonucuna göre savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde negatif bir etkisi olduğuna dair istatistiksel olarak güçlü bir bulgu elde edilememiştir.

Pradhan (2010) tarafından yapılan çalışmada Çin, Hindistan, Nepal ve Pakistan ülkelerindeki savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki araştırılmıştır. 1988-2007 dönemini kapsayan ampirik çalışmada Pedroni Panel Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik Analizi yapılmıştır. Analiz sonucuna göre panel geneline ilişkin uzun dönemde savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında eşbütünleşik bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Sadece Çin ve Nepal ülkeleri için savunma harcamalarından ekonomik büyümeye çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Wijeweera ve Webb (2011) tarafından yapılan çalışmada beş Kuzey Asya ülkesine (Hindistan, Pakistan, Nepal, Sri-Lanka ve Bangladeş) ilişkin savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenmiştir. 1988-2007 dönemini kapsayan çalışmada Panel Eşbütünleşme ve Sabit Etkiler Modeli analizi yapılmıştır. Analizin sonucuna göre savunma harcamalarındaki %1'lik bir artış ekonomik büyümeyi %0,04 arttırmaktadır.

Hou ve Chen (2013) çalışmasının amacı 1975-2009 döneminde otuz beş gelişmekte olan ülke için savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmaya yöneliktir. Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM) kullanılarak yapılan analizin sonucuna göre savunma harcamaları ekonomik büyümeyi negatif etkilemektedir.

Pan, Chang ve Wolde-Rufael (2015) çalışmasının amacı Türkiye'nin yer aldığı on Orta Doğu ülkesinde savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini incelemeye yöneliktir. Çalışmada 1988-2010 dönemine ilişkin veriler kullanılarak GNA yapılmıştır. Sonucunda sadece Türkiye için savunma harcamalarından ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik olduğu bulunmuştur. Mısır, Kuveyt, Lübnan ve Suriye için ekonomik büyümeden savunma harcamalarına doğru tek yönlü, İsrail için çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu görülmüştür. Ürdün, Umman ve Suudi Arabistan için ise herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. Dolayısıyla çalışmanın sonuçları tüm ülkeler için genelleştirilememiştir.

Dash ve diğerleri (2016) tarafından yapılan çalışmada 1993-2014 dönemine ilişkin BRICs ülkeleri için savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında bir ilişkinin olup olmadığı incelenmiştir. Çalışmada iki model geliştirilmiştir. Birinci modelde değişkenler reel değerler olarak ikinci modelde ise kişi başına değerler olarak kullanılmıştır. Bağımlı değişken olarak savunma harcamaları verisi kullanılmıştır. Pedroni Panel Eşbütüleşme testine göre her iki modelde de değişkenler arasında uzun dönemde eşbütüleşik bir ilişkinin olduğu görülmüştür. Uzun dönem katsayıları tahmin etmek amacıyla yapılan DOLS testi sonucuna göre ise her iki modelde ekonomik büyüme, savunma harcamalarını istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif etkilemektedir. Panel Granger Nedensellik analizine göre birinci modelde tek yönlü, ikinci modelde ise çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Korkmaz ve Bilgin (2017) Türkiye ve ABD üzerine yaptıkları çalışmalarında askeri harcamalar ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ampirik olarak araştırmışlardır. 1961-2015 dönemini kapsayan çalışmada Johansen-Juselius Eşbütüleşme ve Granger Nedensellik Analizlerinden yararlanılmıştır. Çalışmanın sonucuna göre ABD için askeri harcamalar ile ekonomik büyüme arasında bir nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir. Ancak Türkiye için çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

Benoit (1978), Dixon ve Moon (1986), Mueller ve Ateşoğlu (1993) gibi iktisatçılar bu hipotezi desteklerken Cappelen ve diğerleri (1984), Değer (1986), Galvin (2003) ise negatif ilişki olduğunu ifade etmektedir.

Görüldüğü üzere askeri harcamalar ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini inceleyen çalışmalar genel olarak değerlendirildiğinde; ortak bir ampirik bulgunun elde edilemediği, ilişkinin genelleştirilemediği ve kısacası askeri harcamalar ve ekonomik büyüme arasındaki bağlantının doğasının belirsizliği dikkat çekmektedir. Bazı çalışmalarda tek yönlü, bazı çalışmalarda çift yönlü bazı çalışmalarda ise herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Öncü çalışmaların pek çoğu ülke bazında veya zaman serisi olarak yapılmıştır. Daha sonraki çalışmalar ülke grupları ve panel veri üzerine yapılarak geliştirilmiştir. Alptekin ve Levine (2012: 637) tarafından yapılan askeri harcamalar ve ekonomik büyüme ilişkisine yönelik meta-analiz araştırmasında da korelasyonun belirsiz sonuçları doğrulanmıştır. Buna göre; i) Askeri harcamaların ekonomik büyümeyi azalttığı, ii) Askeri harcamaların daha az gelişmiş ülkelerde ekonomik büyümeye zararlı olduğu, iii) Askeri harcamaların ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin olumlu olduğu ve iv) Askeri harcamaların ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin doğrusal olmadığı sonuçları dikkat çekmektedir.

Bu konuda gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ayrımının ötesinde özellikle siyasi ilişkileri ve jeopolitik konumları bakımından Orta Doğu ülkeleri dikkat çekmektedir. Bulduğu jeopolitik konum itibari ile Türkiye'nin de aralarına dâhil edildiği Orta Doğu ülkelerine ilişkin değerlendirmelerin yapılması oldukça önemlidir.

3. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Çalışmanın amacı, beş Orta Doğu ülkesine (İran, İsrail, Suudi Arabistan, Umman ve Türkiye) ilişkin askeri harcamalar ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi tespit etmeye yöneliktir. Çalışmada 1990-2015 dönemine ait panel veriler kullanılmıştır. Verilerin başlangıç ve bitiş tarihleri ulaşılabilirlik durumuna göre seçilmiştir. Analizde 2015 yılında en fazla savunma harcaması yapan ilk dört Orta Doğu ülkesi ve bu sıralamaya dâhil edildiğinde ilk beş içinde yer alan Türkiye'ye ilişkin veriler kullanılmıştır.

$$\ln gdp_{i,t} = \beta_0 + \ln me_{i,t} + \varepsilon_{i,t} \quad (1)$$

Çalışmada bağımlı değişken ekonomik büyümenin göstergesi olarak reel GSYH verisi (dolar cinsinden) ve bağımsız değişken olarak askeri harcamalar verisi (dolar cinsinden) kullanılmıştır. Serilerin logaritmaları alınarak modelde kullanılmıştır. Reel GSYH verisi World Bank-World Development Indicators, askeri harcamalar verisi ise Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI) veri tabanından elde edilmiştir.

3.1. Panel Bootstrap Nedensellik

Çalışmanın analizinde Konya (2006) tarafından geliştirilen Panel Bootstrap Nedensellik Testi kullanılmıştır. Konya (2006) tarafından geliştirilen testin çeşitli avantajları bulunmaktadır. Birincisi bu yöntem birim kök ve eşbütünleşme testlerinin uygulanmasını gerektirmemektedir. Bu durumda değişkenlerin düzey değerleri analizde kullanılabilir. İkincisi ise ülkeler arası eş anlı korelasyonu dikkate almakta ve daha fazla panel bilgiyi ortaya koymaktadır. Neticede bu yöntem her bir ülke için değişkenler arasındaki tek yönlü, çift yönlü ya da ilişkinin olmadığı Granger nedenselliği göstermektedir (Mutascu, 2015: 2).

Konya (2006) tarafından geliştirilen nedensellik testi hem yatay kesit bağımlılığını hem de heterojenliği dikkate alması açısından oldukça önemlidir. Konya (2006) çalışmasına göre yatay kesit bağımlılığı olduğu durumlarda denklemler SUR yöntemine dayalı olarak tahmin edilmektedir. Nedenselliğin yönünü belirlemek için ise Wald test istatistiğine göre elde edilen bootstrap kritik değerleri kullanılmaktadır.

Konya (2006) Panel Bootstrap Nedensellik Testi denklemlerin iki aşamalı olarak oluşturulmasına dayanmaktadır. Bu denklemler aşağıdaki gibidir (Konya, 2006: 981):

$$\begin{aligned} y_{1,t} &= \alpha_{1,1} + \sum_{i=1}^{ly_1} \beta_{1,1,i} y_{1,t-i} + \sum_{i=1}^{lx_1} \gamma_{1,1,i} x_{k,1,t-i} + \varepsilon_{1,1,t} \\ y_{2,t} &= \alpha_{1,2} + \sum_{i=1}^{ly_1} \beta_{1,2,i} y_{2,t-i} + \sum_{i=1}^{lx_1} \gamma_{1,2,i} x_{k,2,t-i} + \varepsilon_{1,2,t} \end{aligned} \quad (2)$$

$$y_{N,t} = \alpha_{1,N} + \sum_{i=1}^{ly_1} \beta_{1,N,i} y_{N,t-i} + \sum_{i=1}^{lx_1} \gamma_{1,N,i} x_{k,N,t-i} + \varepsilon_{1,N,t}$$

ve

$$\begin{aligned} x_{k,1,t} &= \alpha_{2,1} + \sum_{i=1}^{ly_2} \beta_{2,1,i} y_{1,t-i} + \sum_{i=1}^{lx_2} \gamma_{2,1,i} x_{k,1,t-i} + \varepsilon_{2,1,t} \\ x_{k,2,t} &= \alpha_{2,2} + \sum_{i=1}^{ly_2} \beta_{2,2,i} y_{2,t-i} + \sum_{i=1}^{lx_2} \gamma_{2,2,i} x_{k,2,t-i} + \varepsilon_{2,2,t} \end{aligned} \quad (3)$$

Denklemlerde i indeksi ülkeleri ($i=1,2,\dots,N$), t dönemi ($t=1,2,\dots,T$) ve l gecikme uzunluğunu göstermektedir. Nedensellik testi sonuçları gecikme

uzunluğuna önemli ölçüde bağlı olduğu için gecikme uzunluğunun belirlenmesi kritik bir adımdır. Genellikle hem çok az hem de çok fazla gecikme uzunluğu bazı sorunlara neden olabilir. Çok az gecikme sayısı bazı önemli değişkenlerin modelden dışlanmasına sebep olabilir. Dolayısıyla bu şekilde spesifikasyon hatası regresyon katsayılarının yanlış ve sonuçların yanlış olmasına neden olur. Diğer taraftan, çok fazla gecikme sayısı ise gözlem kaybına ve bu spesifikasyon hatası tahmin edilen katsayıların standart hatalarının artmasına ve sonuçların hatalı olmasına sebep olacaktır (Konya, 2006: 982). Bu çalışmanın analizinde Konya (2006) çalışmasından yola çıkılarak ülkeler arası sabit kalmak koşuluyla her bir değişken için farklı maksimum gecikme uzunluğu kullanılmıştır.

4. AMPİRİK BULGULAR

Panel nedensellik analizinde yatay kesit bağımlılığı ve eğim homojenliğinin test edilmesi, uygun nedensellik yöntemi seçiminde çok önemli bir adımdır (Menyah vd., 2014: 389). Çalışmada öncelikle yatay kesit bağımlılığı testleri uygulanmıştır. Tablo 2’de görüldüğü üzere “kesitler arası yatay kesit bağımlılığı yoktur” olan sıfır hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde reddedilmektedir. Dolayısıyla modelde yatay kesit bağımlılığı bulunmaktadır. Diğer bir ifadeyle bir birimde ortaya çıkan bir şok diğerlerini de etkileyebilmektedir. Aynı tabloda homojenlik testine ilişkin bulgular da yer almaktadır. Buna göre “eğim parametreleri homojendir” olan sıfır hipotezi % 1 anlamlılık düzeyinde reddedilmektedir. Böylelikle beş Orta Doğu ülkesi için hem yatay kesit bağımlılığı hem de eğim parametrelerinin heterojen olması nedeniyle çalışmada Konya (2006) Bootstrap Panel Nedensellik Testi uygulanmıştır.

Tablo 2. Yatay Kesit Bağımlılığı ve Homojenlik Testleri

Testler	İstatistik
LM (Breusch, Pesaran 1980)	144.563*** (0.000)
CD _{lm} (Pesaran 2004)	30.089*** (0.000)
CD (Pesaran 2004)	11.897*** (0.007)
LM _{adj} (Pesaran vd. 2008)	35.904*** (0.000)
Δ^c	7.342*** (0.000)
Δ^c adj	7.806*** (0.000)

Not: ***:%1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 3'te askeri harcamalar ile ekonomik büyüme arasındaki panel nedensellik sonuçları yer almaktadır. Ülke bazında elde edilen sonuçlara göre sadece İran için %1 anlamlılık düzeyinde nedensellik ilişkisi bulunmuştur. İran'da askeri harcamalardan ekonomiye ve ekonomik büyümeden askeri harcamalara olmak üzere çift yönlü nedensellik ilişkisi elde edilmiştir. Panel Fisher testi sonuçlarına göre ise "ekonomik büyümeden askeri harcamalara nedensellik yoktur" sıfır hipotezi %5 anlamlılık düzeyinde reddedilmektedir. Dolayısıyla panel genelinde ekonomik büyümeden askeri harcamalara tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Tablo 3. Bootstrap Panel Nedensellik Testi Sonuçları

H ₀ : İnmeye nedeni değildir İngdp					
Ülkeler	Wald İstatistiđi	Bootstrap Olasılık Deđeri	Kritik değerler		
			%1	%5	%10
İran	22.511***	0.005	19.960	14.728	12.702
İsrail	0.009	0.902	4.408	2.450	1.702
Suudi Arab.	0.038	0.967	15.028	10.026	7.933
Türkiye	0.050	0.685	1.736	1.031	0.741
Umman	0.032	0.989	18.642	12.282	9.828
Panel Fisher	İstatistik	Olasılık Değerleri			
	11.816	0.298			
H ₀ : İngdp nedeni değildir İnmeye					
İran	6.976***	0.005	5.198	2.717	1.836
İsrail	2.713	0.251	11.377	6.731	4.914
Suudi Arab.	17.925	0.159	28.459	22.635	19.909
Türkiye	0.004	0.883	1.282	0.698	0.483
Umman	4.930	0.987	33.830	23.801	20.379
Panel Fisher	İstatistik	Olasılık Değerleri			
	17.379**	0.066			
Not: **, *** sırasıyla %5 ve %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılık düzeyini göstermektedir. Kritik değerler 10.000 bootstrap döngüsü ile elde edilmiştir.					

SONUÇ VE DEĐERLENDİRME

Uzun yıllardır askeri harcamalar ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki pek çok iktisatçı tarafından tartışılmaktadır. Askeri harcamalardan ekonomik büyümeye ya da ekonomik büyümeden askeri harcamalara nedensellik ilişkisi olduğunu öne süren iktisatçıların yanında aralarında herhangi bir nedensellik ilişkisi olmadığını öne süren iktisatçılar da bulunmaktadır. Teorik olarak da (Keynesyen, Neoklasik) bir fikir birliğine varılamamış olması konunun güncelliğini korumasını sağlamaktadır.

Bu doğrultudan hareketle yapılan çalışmada 2015 yılında en fazla askeri harcama yapan ilk beş Orta Doğu (İran, İsrail, Suudi Arabistan, Türkiye ve Umman) ülkesindeki askeri harcamalar ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki 1990-2015 dönemi dikkate alınarak incelenmiştir. Bunun için çalışmada yatay kesit bağımlılığını ve heterojenliğini dikkate alan Konya (2006) tarafından geliştirilen Bootstrap Panel Nedensellik Analizi kullanılmıştır.

Analiz sonucuna göre; sadece İran için %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ve çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Bu sonuca göre İran askeri endüstrisi ile ekonomisinin genel çıktısı arasında güçlü bağlantılar olduğu görülmektedir. İran'a askeri yetenek ve kapasitesini azaltmak için uluslararası alanda ve özelde ise Amerika Birleşik Devletleri (ABD) tarafından yaptırımlar uygulanmaktadır. Bu yaptırımların İran enerji endüstrisi ile ham petrol satışlarına ve ticaret ile bankacılık sektörlerine yönelik olduğu ve dolayısıyla İran'ın gelirlerinde önemli negatif şoklara neden olduğu bilinmektedir. Ancak sonuç değerlendirildiğinde İran'ın makroekonomisini ilk başta etkileyen serbest ticaret ve bankacılık işlemlerine getirilen sınırlamalar gibi yaptırımların askeri bütçeyi şekillendirmedeği ve İran ekonomisi üzerindeki uzun vadeli etkisinin asgari düzeyde olduğu görülmektedir. Hatta yaptırımlar, İran'ı ABD yapımı ürünlerin yerini alacak alternatif tedarikçiler bulmaya zorlamıştır. Bu arada, İran, diğer ülkelerden ihtiyaç duyduğu teknolojiyi ithal edebilmiş ve petrol maliyeti artışına rağmen, ABD dışındaki firmaların petrol geliştirme projelerini finanse etmeye devam etmiştir. Ekonominin esas olarak petrol ihracatıyla güçlenmesi nedeniyle, ABD'nin yaptırımlarının neden olduğu sınırlı ekonomik sıkıntıdan ziyade, İran'da ekonomik gerilemeye neden olan daha düşük petrol fiyatları ya da ihraç edilen petrol hacmidir. İran petrolü ihracatının tamamen kesilmesi durumunda ambargonun uzun vadeli etkisinin önemli olabileceği düşünülmektedir. İran'ın petrol ihracatı verileri incelendiğinde ise bunun gerçekleşmediği görülmektedir. Çünkü ambargo az ya da çok tek taraflı kalmış, İsrail dışında başka hiçbir ülke ambargoyu kabul etmemiştir. Özellikle Almanya ve İtalya, yaptırımları desteklemenin İran'a verdikleri kredilerin ödenmesini tehlikeye atacağına inanmışlardır. Ayrıca Avrupa bölgesinde Norveç ve İngiltere dışında yerli petrol rezervlerine sahip olan ve petrol ihraç eden ülke de bulunmamaktadır. Bu durum da ambargonun kabul edilmemesinde etkili olmuştur. Sonuç olarak ambargolar işlem maliyetlerini arttırmış ve dolayısıyla ekonomik büyüme düşmüş olsa bile (Torbat, 2005: 428; Farzanegan, 2014: 267) analize göre, askeri harcamalar üzerinde anlamlı etkisi olmamıştır.

İran ayrıca uluslararası arenada askeri malzeme tedariki konusunda da ciddi ambargolar ile karşı karşıyadır. Ama bulunduğu coğrafi konumda komşularıyla problemler yaşaması, bölgede nüfuzunu artırmaya çalışması ve diğer bazı ülkelerle de yaşadığı ciddi politik sıkıntılar sebebiyle askeri harcamalarını artıran ve toplam harcamaları içerisinde askeri harcama seviyesini yükseğe çıkarmak durumunda olan bir ülkedir. Bu nedenle İran için kendi silahını üretmek ve caydırıcılığı yüksek nükleer çalışmalar yapmak en makul seçenek olarak durmaktadır. Bu durumda İran'ın askeri harcamaları, ekonomik büyümesini sağlayan itici bir unsur olarak görünmektedir. Aynı şekilde ekonomik büyüme ile birlikte yaratılan gelirin de askeri harcamalar üzerinde anlamlı bir etki yarattığı görülmektedir.

Panel genelinde ise ekonomik büyümeden askeri harcamalara doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Örneklemdeki ülkelere bakıldığında Türkiye ve İsrail hariç diğerlerinin uzun zaman önce keşfedilen ve işlenen ciddi düzeyde petrol ve doğalgaz rezervlerine sahip olduğu görülmektedir. Bu iki ülkenin ekonomisi birçok görüşe göre petrole dayanmamaktadır. Dolayısıyla Suudi Arabistan ve Umman'ın ekonomik büyüme rakamları neredeyse tamamen enerji kaynaklarına bağlıdır. Suudi Arabistan ve Umman'ın dünya petrol ve doğalgaz rezerv ve üretimleri sıralamalarında üst sıralarda olması (BP, 2018), panel genelindeki durum ve ekonomik büyümeden askeri harcamalara doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi açısından anlamlı durmaktadır.

İsrail'de ise 2011 yılı gelir dağılımı adaleti görünümüne bakıldığında durumunun iyi olmadığı dikkat çekmektedir. Bu süreçte İsrail yaklaşık %21 olan yoksulluk oranıyla, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) ülkeleri arasında Meksika'dan sonra gelmektedir. Bu oran OECD ortalamasının iki katıdır. Ayrıca aynı yıl gelir dağılımı eşitsizliğine bakıldığında İsrail, OECD ülkeleri sıralamasında sondan beşinci sıradadır. İsrail'in kamu borcunun GSYH'ye oranı 2002'de %90 iken 2011'de %74 olarak gerçekleşmiş ve 2013'te %75'ler seviyesine yükseleceği tahminleri yapılmıştı (Turan, 2011: 119). Bu oranı düşürebilmek için İsrail; i) ülkenin teknolojik ve sanayi kapasitesinin gelişmesinde temel bir role sahip olmasına ve ii) askeri alanda ileri teknolojiler kullanmasına rağmen (Giray, 2004: 187), savunma harcamalarında kısıntıya gideceğini açıklamıştır. Ülke, 2006 yılında yaklaşık 17 milyar dolar savunma harcaması yaparken, söz konusu rakam yıllar içerisinde 14 milyar dolara kadar gerilemiş ve İsrail kamu borcunun GSYH'ye oranını 2016 yılında %62'ye indirmeyi başarmıştır. Bütçe açığına bakıldığında ise 2017'de GSYH'nin %2,1'i olarak gerçekleşmiş; 2018 ve 2019'da ise GSYH'nin % 2,9'u olarak hedeflenmiştir. Bu gevşeme sosyal, eğitim ve sağlık alanlarında artan

harcamalardan kaynaklanmakta ve yetkili makamlarca gündeme getirilen yeni vergi indirimleri ile daha belirgin hale gelmektedir (OECD, 2018: 169).

İsrail mali belirsizliğin azaltılması, bütçe açığının kontrol altına alınması ve kamu harcamalarını nispeten yüksek mevcut seviyelerinden biraz daha aşağılara düşürebilmek için çok yıllık bir savunma planı uygulamaya koymuştur. Buna göre savunma harcamalarının GSYH'nin % 6'sı ve kamu harcamalarının % 15'i kadar olması istenmiştir. 2015 yılı sonunda onaylanan çok yıllık bir savunma bütçesi sözleşmesi dikkate alındığında hükümetin askeri harcamaları azaltarak yapacağı tasarrufla eğitim, altyapı ve yoksulluğun azaltılması gibi sivilere dönük ve büyümeyi destekleyici harcamalara yönelmek istediği görülmektedir. Savunma harcamalarının azaltılmaya çalışılması ülke ekonomisinin içinde bulunduğu durumdan kaynaklanmaktadır. Ancak, GSYH'nin bir payı olarak bu harcamalarda 2009 öncesi düşüş eğilimi sürdürülememiş ve o zamandan beri askeri harcamalar bölgedeki jeopolitik istikrarsızlıklar ve İsrail'e karşı olan boykotlar nedeniyle istikrarlı bir şekilde artmaya devam etmiştir (OECD, 2018: 21, 28 ve 29). Ayrıca İsrail açıklarında son dönemde (2009 ve özellikle 2017 yılında) yeni doğalgaz rezervleri keşfedilmiştir. Bu rezervler, İsrail'in 2017 yılındaki büyümesinde itici güçlerden biri olmuştur (BP, 2018: 27). GSYH büyümesi, 2017 yılının son çeyreğinde ve 2018'in ilk çeyreğinde yıllık bazda %4'lere çıkmıştır. Dolayısıyla belirtilen bu durumlar incelendiğinde ekonomik büyümeden askeri harcamalara doğru tek taraflı ilişki anlamlı görünmektedir.

Türkiye açısından duruma bakılacak olursa, bulunduğu bölgenin siyasi ve politik olarak istikrardan uzak olduğu görülecektir. Türkiye sorunlarla dolu bu bölgenin tam kalbindedir ve bu nedenle bölgedeki istikrarsızlıktan büyük ölçüde olumsuz etkilenmektedir. Ayrıca bölge, devam eden savaş ve gerilimlerin yanında her an başka ciddi olaylara da gebe. Türkiye yıllardır terörle en ciddi şekilde mücadele etmektedir. Bu nedenle Türkiye silahlanma/savunmaya için yaptığı harcamaları artırmakta ama bunların GSYH içindeki payı zaman içinde gerilemektedir. Türkiye 1950'li yıllarda, toplam bütçe miktarının yaklaşık %5'ini silahlanma/savunma için harcamaktaydı. Bu miktar 2000'li yıllardan itibaren azalarak %2'lere kadar gerilemiştir. Türkiye, 1950-2017 döneminde silahlanma/savunma için toplam 385,8 milyar dolar harcamıştır. Bu dönem aralığında Türkiye'nin toplam GSYH'si yaklaşık 14,5 trilyon dolardır ve silahlanma/savunmaya harcanan paraların GSYH'ye oranı ortalama olarak %2,7'dir (Eğilmez, 2018). SIPRI verilerine göre "Dünyada En Fazla Askeri Harcama Yapan İlk 15 Ülke" sıralamasına bakıldığında, 2012'de 16'ncı sırada olan Türkiye, 2013

yılında 19,1 milyar dolarlık harcama yaparak listenin 15'inci sırasına ilerlemiştir. 2014 yılında ise 22,6 milyar dolarlık askeri harcama yapılarak harcama miktarının arttığı ve 15'inci sıradaki yerin korunduğu görünmüştür. Bu rakamlar 2015'te 15,88 ve 2016'da ise 14,8 milyar dolar şeklinde gerçekleşmiş ve 14,8 milyar dolarlık bu harcama Türkiye'yi 18'inci sıradan listeye sokmuştur. Türkiye'nin 2005-2014 yılları arasındaki askeri harcamaları incelendiğinde %15'lik bir artış seyri görülmekle birlikte 2014'ten sonra bir miktar azalma dikkat çekicidir (STM ThinkTech, 2018).

Ambargo nedeniyle İran'la, bölgedeki savaş nedeniyle Irak ve Suriye ile olan ticaretin aksaması ve ülkeye büyük miktarda mülteci akımı da Türkiye'yi ciddi ölçüde etkilemiştir. Ayrıca dünyada 2008 küresel finansal krizinin etkileri hala devam etmekte ve Türkiye'nin ihracatında önemli aksaklıklara sebep olmaya devam etmektedir. Bölgede Türkiye haricinde reel olarak ciddi büyüme gösteren başka bir ülke de göze çarpmamaktadır. Dolayısıyla Türkiye askeri harcamalarını arttırmak ya da miktarını korumak zorunda kalan ve bunu da sağladığı ekonomik büyümeden finanse etmek durumunda olan bir ülke konumundadır. Ayrıca Türkiye son yıllarda askeri araç-gereç üretimi için yaptığı yatırımlarla ön plana çıkmasına rağmen bu yatırımların ekonomik anlamdaki sonuçlarını yavaş yavaş almakta ve hala bunlar dışında yarattığı büyüme ile askeri harcamalarını finanse etmektedir. Dolayısıyla bu veriler ışığında Türkiye'nin ekonomik büyümeden askeri harcamalara doğru olan tek taraflı nedensellik ilişkisi de anlamlı durmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abu-Bader, S. ve Abu-Qarn, A. S. (2003), "Government Expenditures, Military Spending and Economic Growth: Causality Evidence from Egypt, Israel, and Syria", *Journal of Policy Modeling*, 25(6), 567-583.
- Abu Qarn, A. S. (2010), "The Defence–Growth Nexus Revisited: Evidence from the Israeli–Arab Conflict", *Defence and Peace Economics*, 21(4), 291-300.
- Ajmain, M., Hussain, K., Abbassi, F. A. ve Gohar, M. (2018). "The Impact of Military Expenditures on Economic Growth of Pakistan", *Applied Economics and Finance*, 5(2), 41-48
- Alptekin, A. ve Levine, P. (2012), "Military Expenditure and Economic Growth: A Meta Analysis", *European Journal of Political Economy*, 28(4), 636-650.
- Antonakis, N. (1997), "Military Expenditure and Economic Growth in Greece, 1960-90", *Journal of Peace Research*, 34(1), 89-100.
- Benoit, E. (1978), "Growth and Defense in Developing Countries", *Economic Development and Cultural Change*, 26(2), 271-280.
- Biswas, B. ve Ram, R. (1986), "Military Expenditures and Economic Growth in Less Developed Countries: An Augmented Model and Further Evidence", *Economic Development and Cultural Change*, 34 (2), 361-372.
- BP (2018), *BP Statistical Review of World Energy 2018*, 67th Edition, June.
- Cappelen, Å., Gleditsch, N. P. ve Bjerkholt, O. (1984), "Military Spending and Economic Growth in the OECD Countries", *Journal of Peace Research*, 21(4), 361-373.
- Castillo, J., Lowell, J., Tellis, A. J., Munoz, J. ve Zycher, B. (2001), *Military Expenditures and Economic Growth (No. RAND-MR-1112-A)*, Rand Arroyo Center Santa Monica CA, https://www.rand.org/pubs/monograph_reports/MR1112.html (Erişim Tarihi: 09.09.2018).
- Dakurah, A. H., Davies, S. P. ve Sampath, R. K. (2001), "Defense Spending and Economic Growth in Developing Countries: A Causality Analysis", *Journal of Policy Modeling*, 23(6), ss. 651-658.
- Dash, D. P., Bal, D. P. ve Sahoo, M. (2016), "Nexus Between Defense Expenditure and Economic Growth in BRIC Economies: An Empirical Investigation", *Theoretical and Applied Economics*, 1(606), ss. 89-102.

- Deger, S. (1986), "Economic Development and Defense Expenditure", *Economic Development and Cultural Change*, 35(1), ss.179-196.
- Dunne, J. P., Ron P. S. ve Dirk W. (2005), "Models of Military Expenditure and Growth: A Critical Review", *Defence and Peace Economics*, 16:6, 449-461, Doi: 10.1080/10242690500167791
- Dunne, J. P. ve Nikolaidou, E. (2012), "Defence Spending and Economic Growth in the EU15", *Defence and Peace Economics*, 23(6), ss.537-548.
- Eğilmez, M. (6 Mayıs 2018), Silahlanma/Savunma Harcamaları, Kendime Yazılar, <http://www.mahfiegilmez.com/2018/05/silahlanma-savunma-harcamalar.html> (Erişim Tarihi: 23.08.2018).
- Farzanegan, M. R. (2014), "Military Spending and Economic Growth: The Case of Iran", *Defence and Peace Economics*, 25(3), 247-269.
- Frederiksen, P. C. ve Looney, R. E. (1982), "Defense Expenditures and Economic Growth in Development Countries: Some Further Empirical Evidence", *Journal of Economic Development*, 113-125.
- Galvin, H. (2003), "The Impact of Defence Spending on the Economic Growth of Developing Countries: A Cross-Section Study", *Defence and Peace Economics*, 14(1), 51-59, DOI: 10.1080/10242690302932.
- Gerace, M. P. (2002), "US Military Expenditures and Economic Growth: Some Evidence from Spectra Methods", *Defence and Peace Economics*, 13(1), 1-11, DOI: 10.1080/10242690210966.
- Giray, F. (2004), "Savunma Harcamaları ve Ekonomik Büyüme", *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 5(1), 181-199.
- Hou, N. ve Chen, B. (2013), "Military Expenditure and Economic Growth in Developing Countries: Evidence from System GMM Estimates", *Defence and Peace Economics*, 24(3), 183-193.
- Kalyoncu, H. ve Yucel, F. (2006), "An Analytical Approach on Defense Expenditure and Economic Growth: The Case of Turkey and Greece", *Journal of Economic Studies*, 33(5), 336-343.
- Kollias, C., Manolas, G. ve Paleologou, S. M. (2004), "Defence Expenditure and Economic Growth in the European Union: A Causality Analysis", *Journal of Policy Modeling*, 26(5), 553-569.

- Konya, L. (2006), "Exports and Growth: Granger Causality Analysis on OECD Countries with A Panel Data", *Approach. Economic Modelling*, (23), 978-992.
- Korkmaz, Ö. ve Bilgin, T. (2017), "Askeri Harcamalar ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye ve Amerika Birleşik Devletleri'nin Karşılaştırmalı Analizi", *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (18), 289-316.
- Lai, C. C., Shieh, J. Y. ve Chang, W. Y. (2002), "Endogenous Growth and Defense Expenditures: A New Explanation of the Benoit Hypothesis", *Defence and Peace Economics*, 13(3), 179-186.
- Lebovic, J. H. ve Ishaq, A. (1987), "Military Burden, Security Needs, and Economic Growth in the Middle East", *Journal of Conflict Resolution*, 31(1), 106-138.
- Lim, D. (1983), "Another Look at Growth and Defense in Less Developed Countries", *Economic Development and Cultural Change*, 31(2), 377-384.
- Menyah, K., Nazlioglu, S. ve Wolde-Rufael, Y. (2014), "Financial Development, Trade Openness and Economic Growth in African Countries: New Insights from A Panel Causality Approach", *Economic Modelling*, (37), 386-394.
- Mueller, M. J. ve Atesoglu, H. S. (1993), "Defense Spending, Technological Change, and Economic Growth in the United States", *Defence Economics*, 4(3), 259-269, DOI: 10.1080/10430719308404765.
- Mutascu, M. (2015), A Bootstrap Panel Granger Causality Analysis of Government Revenues and Expenditures in the PIIGS Countries, halshs-01111809, version 1, <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-01111809/> (Erişim Tarihi: 15.09.2018).
- OECD (2018), *Developments in Individual OECD and Selected Non-Member Economies*, OECD Economic Outlook, Volume 2018, Issue 1 – Preliminary Version, 169-171.
- OECD (2018), *OECD Economic Surveys Israel, Overview*. <http://www.oecd.org/eco/surveys/economic-survey-israel.htm> (Erişim Tarihi: 19.08.2018).
- Pan, C. I., Chang, T. ve Wolde-Rufael, Y. (2015), "Military Spending and Economic Growth in the Middle East Countries: Bootstrap Panel Causality Test", *Defence and Peace Economics*, 26(4), 443-456.

- Pradhan, R. P. (2010), "Defense Spending and Economic Growth in China, India, Nepal and Pakistan: Evidence from Cointegrated Panel Analysis", *International Journal of Economics and Finance*, 2(4), 65-74.
- SIPRI (2017), Military Expenditure Database, <https://www.sipri.org/databases/milex>, (Erişim Tarihi:09.06.2018).
- Sheikh, M. R., Akhtar, M. H., Abbas, A. ve Mushtaq M. I. (2017), "Military Spending, Inequality and Economic Growth: Evidence from Pakistan", *Pakistan Economic and Social Review*, 55 (2), 491-509.
- STM ThinkTech (08.02.2018), Küresel Askeri Harcama Trendleri, https://thinktech.stm.com.tr/uploads/raporlar/pdf/2322018154417295_stm_blog_kureselaskeriharcama.pdf, (Erişim Tarihi: 12.09.2018).
- Tian, N. ve Silva, D. P. (4 September 2017), Improving South American Military Expenditure Data, SIPRI, <https://www.sipri.org/commentary/topical-backgrounder/2017/improving-south-american-military-expenditure-data>, (Erişim Tarihi:28.08.2018).
- Torbat, A. E. (2005), "Impacts of the US Trade and Financial Sanctions on Iran", *World Economy*, 28(3), 407-434.
- Turan, Y. (2013), İsrail 2013, Ortadoğu Yılığ, 115-128.
- UNARM (2018), Background, What is Military Expenditure?, <http://www.unarm.org/Milex/Background.aspx>, (Erişim Tarihi: 12.08.2018).
- Wang, T. P., Shyu, S. H. P. ve Chou, H. C. (2012), "The Impact of Defense Expenditure on Economic Productivity in OECD Countries", *Economic Modelling*, 29(6), 2104-2114.
- Wijeweera, A. ve Webb, M. J. (2011), "Military Spending and Economic Growth in South Asia: A Panel Data Analysis", *Defence and Peace Economics*, 22(5), 545-554.
- World Bank (2017), Data Bank, World Development Indicators.
- Yıldırım, J., Sezgin, S. ve Öcal, N. (2005), "Military Expenditure and Economic Growth in Middle Eastern Countries: A Dynamic Panel Data Analysis", *Defence and Peace Economics*, 16(4), 283-295.